

**Стереотипът в славянските езици,
литератури и култури**

*Сборник с доклади от
Четиринадесетите международни славистични четения
София, 26–28 април 2018 г.*

Том I

Езикознание

Стереотипът в славянските езици, литератури и култури

*Сборник с доклади от
Четиринадесетите международни славистични четения
София, 26–28 април 2018 г.*

Том първи

Езикознание

София • 2019
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СТЕРЕОТИПИ О ЉУДСКОЈ ЛЕПОТИ У ГОВОРИМА СВРЉИШКОГ КРАЈА¹

Ана Савић-Грујић

Институт за српски језик САНУ

The determination of the semantic extent of lexical units which refer to the nomination of an individual has led to a more precise lexical image of the speech of the Svrljig area, but also to the understanding of the cultural identity of a single linguistic community. In a word, the formation of these lexical units is primarily based on visual perception (color, size, shape and the like). At the same time, their final form was also influenced by the socio-cultural specificities of the speech community based on the traditional human life values of people living in a rural environment. The volume and diversity of the nominations used to denote physical characteristics reflect a clear cultural specificity of the speech community in which everything that disrupts the ideal of a natural image and is not in accordance with the social norms is deemed negative.

Key words: Serbian language, the speeches of the Svrljig area, stereotypes about human beauty

У овом раду представљене су именичке лексеме којима се у говорима сврљишког краја² (источна Србија) именују лепе особе, односно особе које својим физичким изгледом задовољавају естетске критеријуме традиционалног друштва. Забележене лексеме резултат су вербалних асоцијација дијалекатских говорника насталих на основу колективних представа или културалних и употребних стереотипа посведочених у језичком сазнању Сврљижана.

Истраживање је рађено на лексичком материјалу ексцерпираном из монографије *Антрополошка лексика у говорима сврљишког краја – лингвогеографски приступ* (Савић-Грујић 2017). Циљ нашег рада јесте да на основу језичких реалија репрезентујемо сегмент дијалекатске језичке слике света заснован на колективним стереотипима патријархалног менталитета.

¹ Прилог је настао у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ (ЕДБ 178020), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Сврљишки говор не постоји као посебан говор једног краја. Јединствено општинско подручје Сврљига покривају два говорна типа призренско-тимочке дијалекатске области – источни део припада тимочко-лужничком, а западни сврљишко-заплањском типу. Заједничке и паралелне одлике ових говорних типова утврђене су у раду *Говори Бучума и Белог Потока* (Богдановић 1979), те у овом раду неће бити посебно речи о њима.

Утврђивање семантичког опсега лексичких јединица које се односе на номинацију особа које својим физичким изгледом задовољавају естетске критеријуме традиционалног друштва, доприноси изоштравању лексичке слике датог дијалекатског идиома и разумевању културног идентитета једне језичке заједнице. Насупрот модерном друштву које одликују континуиране промене и употреба различитих критеријума у процењивању лепог, квалитативни критеријуми за дефинисање идеала физичке лепоте у патријархалном друштву много дуже опстају у истом облику и далеко су мање изложени променама (Вујачић 2008: 111). Будући да се телесна лепота смешта у поље визуелног, формирање лексичких јединица за њену вербализацију првенствено је засновано на индивидуалним перцепцијама дијалекатских испитаника, али су на њихово коначно обликовање утицале и стереотипне представе као одраз социокултурних специфичности у којима су садржане традиционалне животне вредности човека из руралне средине.

Иако је устаљено мишљење да су стереотипи представе о људима базирани на негативним предрасудама, у овом раду њима ће се приступити у ширем и неутралнијем смислу, онако како истом проблему приступа С. Ристић (2015: 239). Ослањајући се на постулате у социјалној психологији, она говори о стереотипима као различитим когнитивно-мотивационим процесима чија је функција условљена контекстом. „То не мора да буде увек контекст предрасуда, па се у ширем, неутралном одређењу стереотип може именовати прикладнијим називом „слика о другима“... која не мора бити нужно нетачна, ригидна и тешко променљива“ (Исто).

Кључан фактор при формирању стереотипа, односно „слике о другима“ јесте колективна свест говорне заједнице. Уколико особа по спољашњем изгледу или по изгледу неког дела тела одступа од „стереотипа о нормалном, уобичајеном изгледу, што је, као што се зна, углавном лоше, а може бити и добро, и што се с обзиром на пол (мушки / женски) сматра лепим / ружним или пожељним / непожељним“ (Ристић 2004: 89), ствара се когнитивно-мотивациона заснованост за развој експресива, односно лексичких јединица другостепене номинације, које се с једне стране јављају као „средства за исказивање емоција“, а с друге „као средства с одређеним стилским ефектима [...] и као средства експресивног говорног чина“ (Исто: 87).

Дакле, нашом анализом обухваћене су именичке лексеме којима се у говорима сврљишког краја именују особе на основу телесних својстава која својом чулном појавом привлаче пажњу и подлежу општем позитивном вредновању заснованом на колективним стереотипима патријархалног менталитета. Анализа је показала да је релативно мало лексичких јединица којима се карактеризација јединке своди на доминантну позитивну телесну особину „леп“ и „стамен“. То јасно „одсликава нашу културу и склоност да истакнемо и обележимо оно што на другима видимо као својство или обележје које није лепо, добро, морално него да човека именујемо према вредностима које се налазе

на супротном, позитивном полу“ (Штасни 2013: 169). Односно, према речима С. Ристић (2004: 138). „позитивни стереотипи ређи су као мотивација за емоционално реаговање и експресивно деловање“. Ипак, семантичка структура анализираних лексема указује да постоји извештан број лексема, обједињених семантичким компонентама „лепа особа“ и „особа стамена стаса“, којима се потврђује „да је посреди личност чија спољашњост оличава оно што је, по схватању средине о чијем се језику ради, идеал лепоте“ (Ивић 1995: 30, 36–37).

Семантичка компонента „лепа особа“ представља најважнији елемент на коме се заснива значење синонимних именичких лексема мотивисаних придевским речима *леп* / *убав*: *лепотан*, *лепотанка*, *лепотница*, *лепотанче*; *убавко*, *убавка*, *убавенко*, *убавенка*, *убавница*. Ове лексичке јединице јављају се у различитим доменима при именовању особа које својим физичким изгледом задовољавају естетске критеријуме говорне заједнице, што успоставља развој семе позитивног колективног вредновања, односно позитивну естетску оцену о лепом изгледу. П. Влаховић (1970: 62) истиче да „сваки крај, свака етничка група има свој одређени општи идеал људске лепоте, који се веома често подудара и са антрополошким карактеристикама дотичног становништва“. П. Влаховић (Исто: 66) говори и о тамном колористичком својству као омиљеној антрополошкој особини на подручју источне Србије, а његову теорију потврђује и наше истраживање. Идеал телесне лепоте у народној традицији сврљишког краја заснован је на правилности црта лица и складности делова тела, чијој свеукупности доприносе и округло бело лице, румени образи, црне очи, црна коса, црне обрве и трепавице, а код мушкараца и црни бркови и брада.³ Т. Милосављевић на лексичком материјалу српског призренског говора, који је територијално и дијалекатски близак испитиваном говору, закључује да „Иако нема универзалног и апсолутног показатеља лепоте тела, у конкретној епохи и култури симетричност црта лица, складност делова дела, здравље и правилан физички развој естетска су мерила на основу којих се обликује прототип лепог човека“. Бавећи се антрополошким особинама које су утицале на формирање идеала телесне лепоте у руском, украјинском и српском фолклору, Ј. Поповић (1999) је дошла до истоветних закључака говорећи о савршенству исте колористичке комбинације која се читава и у нашој грађи. Очигледно, забележени називи нису само особеност сврљишког говорног подручја, већ је реч о општеприхваћеним стереотипима у словенском свету, утканим у значења забележених лексема.

Међутим, поред субјективних оцена појединаца и вредносних ставова говорне заједнице заснованих на стереотипним представама о добром и позитивном, у процењивању *лепог* често суделују и други фактори. Један од кључних јесте контекст у коме се одређена лексема употребљава. Овде

³ О истим елементима традиционалног поимања телесне лепоте говори и Н. Богдановић (1991) анализирајући зборник народне лирике југоисточне Србије *Чудно дрво*.

сем лингвистичког контекста који подразумева лексичко и граматичко окружење (Драгићевић 2007: 224), првенствено мислимо на ситуациони контекст који је неопходан да би се прецизно утврдило значење вишезначне лексеме (Косовски 1974: 50). С. Ристић као битан фактор истиче и параметар мере, односно интензитет испољености особине. Она наглашава да „свако субјективно оцењивање количине, мере имплицира градуелност на скали за чију се полазну основу узима норма (ординарни ниво) као централни члан“ (Ристић 2004: 130). Све што превазилази ординарну меру сматра се прекомереношћу и на значењском плану имплицира семе негативне експресије. Тако се, рецимо, особа округлог лица, код које се примећује интензивирање дате особине номинује великим бројем метафоричких назива код којих се читава висок степен пејоративности: *булуван*;⁴ *во́л*, *воли́на*; *глобус*; *јабуча́р*; *крошња́р*;⁵ *ти́ква*, *тиква́н*; *чу́тура*,⁶ *чутура́н*; *шини́к*,⁷ *шинича́р*; *лубени́ца*; *печѐнка*; *солени́ца*;⁸ *црѐпља*.⁹ Иако код наведених лексема семантичке компоненте колективне експресије спадају у потенцијалне и налазе се на периферији њихове семске структуре, у секундарним значењима, нарочито када се она односе на људе, развија се негативна колективна експресија (Драгићевић 2015: 101–102).

И црвена / румена боја образа представља важну сему у семантичкој структури многих лексема. Уколико је дата особина изражена у мањој мери, особе оваква изгледа остављају пријатан визуелни утисак и позитивно су квалификоване и номиноване неком од лексема с мотивним придевом *леп* / *убав*. Поседовање дате особине у пожељном обиму исказује се још и афирмативно конотираним лексемама: *румѐнко*, *румѐнка*, *румѐнче*. Међутим, интензивна испољеност овакве телесне особине на језичком плану исказује се лексемама спецификованим пејоративном семантичком компонентом: *црвења́к*, *црвења́ча*, *црвѐнко*, *црвѐнка*, *црвењу́ша*, *румења́ча*, а потврђен је и метафорички назив *цвекло́*.

Специфична црта традиционалне културе, која се манифестује као стереотип о лепом човеку, јесте употреба црне боје у физичком опису човека. Лексемама у нашем материјалу означава се особа на основу визуелног доживљавања тамне боје очију, тена и косматих површина, а не конкретне хроматске вредности. Поред посведочених експресива високо позитивне тоналности: *лепотáн*, *лепотáнка*, *лепотáца*, *лепотáнче*; *убавко*, *убавка*, *убавѐнко*, *убавѐнка*, *убави́ца*, широм сврљишког говорног подручја забележени су и називи изведени од придева *црн* / *гарав*: *црња*, *црнац*, *црнка*, *црнче*; *гáрча*, *гáрка*,

⁴ Лексема *булуван* је дефинисана као „оно што је велико, крупно, а махом округло: велики округао камен“ (Динић 2008: 50–51).

⁵ *Крошња* је корпа од прућа (Динић 2008: 364).

⁶ *Чутура* је дубока дрвена посуда у којој се ситни паприка (Динић 2008: 898).

⁷ *Шиник* је дрвени округли суд за жито (Динић 2008: 910).

⁸ *Соленица* је посуда у којој се држи со (Динић 2008: 777).

⁹ *Црепља*, односно *црепуља* је земљани суд за печење хлеба (Динић 2008: 881).

gápa, garavúša, garaǵán, garaǵánka. Иако се ради о пожељној колористичкој нијанси, прекомерност условљава сему негативне оцене, која се читава и у семантичкој структури лексема: *Ци́га, Ци́ганин, Ци́ганка*. Изражена пејоративност прати секундарно значење метафоричког назива *gárvan*. Будући да је према народном веровању гавран кобна птица, весник несреће и смрти (СМР 1970: 95), очигледно је овакав назив заснован на стереотипима о томе да су одређене физичке особине показатељи духовних својстава.

Стереотип по коме идеал традиционалне телесне лепоте представљају бркови и брада односи се само на мушкарце. У патријархалној средини бркови и брада јесу симбол зрелости и мужевности, те лексеме којима се описује и именује мушкарац оваква изгледа, најчешће имају афирмативно / неутрално значење. С друге стране, изражена пејоративизација развија се при квалификацији и номинацији женских особа оваква изгледа: *бркајла, брка́на, брка́на; му́ж-женá, му́шка женá, мужара́га, мушкара́ча, мушкóкóз; мустака́на / мустаћа́на, мустака́ча, мустака́ло; сметења́к; сомужи́ца*.

Израженија културална стереотипност сврљишког краја читава се код именичких лексема заснованих на семантичкој компоненти „особа стамена стаса“. Поред лексема *лепотáн, лепоти́ца; убавко, убавéнко, убави́ца*, забележене су и бројне асоцијативно-сликовите представе повезане са именима одређеног типа, које одсликавају а не означавају реалије (Ристић 2004: 82, према Телија 1986: 39–48) и које могу бити утемељене како на реалним тако и на непостојећим индивидуалним или колективним стереотипним концептима.

Висок, крупан мушкарац, широких рамена и велике телесне снаге, онај који својим позитивним физичким особинама знатно одскаче од других, оличава идеал патријархалне лепоте. Такође, њега сем лепоте и стаситости одликују и моралност, умност, одмереност, храброст, што лепоти даје основаност и складност. У говорима сврљишког краја за именовање оваква човека употребљава се турцизам *делија*, чије је примарно значење „junak, junačina; silovit čovjek“ (Шкаљић 1966: 210).

Телесно лепо развијен и наочит мушкарац вербално се реализује и лексемом *горостас*, код које се сем афирмативне испољава и митолошка семантичка нијанса садржана у семи ‘натприродна снага’ (СМР 1970: 116). Као пандан оваквом називу за мушкарце за именовање женских лица успоставља се назив *вила*, којим се према народном веровању примарно именују натприродна женска бића, изузетне телесне лепоте (СМР 1970: 76–77).

Афирмативна конотација и митолошка спецификација читавају се и у називу *горун*. Горун је врста храста који у култури и митологији старих Словена представља свето дрво, симбол постојаности и чврстине (СМР 1970: 308). Култура, начин живота и обичаји јесу кључни елементи који „обликују поглед на свет говорника, њихову категоризацију стварности, концептуализацију апстрактних појава, стереотипе“ (Драгићевић 2010: 105), те је овакво именовање за човека условљено друштвеном и културном конотацијом.

Метафоричким преносом оствареним на основу културалне стереотипности и продуктивности семе у којој је садржана информација о телесној снази развио се и назив *тресак* у примарном значењу „гром“ (Динић 2008: 820). Будући да и гром заузима значајно место у српској митологији (СМР 1970: 110), овакав метафорички назив при именовању особе поприма додатну симболичку и митолошку димензију.

Насупрот називима *делија*, *гџорстас*, *вила*, *горун*, *тресак*, код којих се читава висок степен афирмативности, у истом домену забележени су и називи који у зависности од контекста у коме се употребљавају, као и од социолошких, психолошких и културних норми говорне заједнице могу садржати и семантичке компоненте негативне оцене.

У светлу социокултурних прилика најпре су сагледани називи мотивисани глаголским речима *гизди* и *кити*: *гизда*, *гиздавка*; *кицош*, *кицошлика*. Њима се означава особа складног физичког изгледа, који употпуњује правилно држање и лепо одевање. Међутим, пријатан визуелни утисак нарушава сема негативне оцене патријархалне заједнице базирана на стереотипу по коме разметљивост и накинђуреност нису у складу с нормама руралне средине, већ су показатељ негативног духовног својства које се манифестује као прекомерна брига о физичком изгледу.

Назив *раванлија* мотивисан је балканским турцизмом *раван* (од тур. *rahvan*), који се у секундарном значењу употребљава за именовање коња специфична равномерна хода (Шкаљић 1966: 530; Скок 1973: 133, Петровић 2012: 243). Пренос номинације са животиње на човека поред семе ‘који је стасит’ индукује и сему негативне оцене ‘који је горд, уображен’. Пејоративну семантичку нијансу додатно условљава успостављање синонимије с лексемом *ђилкош* (од мађ. *gytkos*, убица), у пејоративном значењу „нерадни, разметљиви сеоски или маловарошки гиздавац, кицош, наметљивац“ (РСАНУ 1968: 95).

У овом домену забележен је и назив *рмбалија* чије се примарно значење распознаје у семантици мотивне глаголске речи *рмба* „ради тешке послове, без одмора и за малу плату“ (Јовановић 2004: 604; Динић 2008: 729; Рајковић Кожељац 2014: 490). Пренос номинације из сфере социјалних у сферу физичких особина индукован је семантичком компонентом „снажна, издржљива особа“. Преносом номинације преноси се и негативна конотација заснована на афективности коју је испитаник имао према датој особини и представља његову вербалну асоцијацију на дати стимуланс (Драгићевић 2010: 56–57) која почива на колективној експресији говорне заједнице.

Афирмативно обојене лексеме означавају особе на основу склада и визуелне пријатности која се читава на њиховом лицу и телу. Формирање ових лексичких јединица првенствено је засновано на вербалној асоцијацији дијалекатских говорника и њиховој визуелној перцепцији (боје, величине, облика и сл.), али су на коначно обликовање лексичког значења утицале и социокул-

турне специфичности говорне заједнице у којима су садржане традиционалне животне вредности, али и бројне предрасуде и стереотипни концепти посведочени у језичком сазнању човека из руралне средине. Дакле, семантичка структура експресивно спецификованих лексема, поред сема колективне експресије заснованих на уверењима и представама целе говорне заједнице, садржи и семе субјективне оцене у којима се одражава систем вредности дијалекатског говорника. Истраживање је показало да број позитивних и експресивно неутралних лексичких јединица којима се означава особа позитивних телесних карактеристика, као и оних које ни у ком погледу не искачу из образаца социјалне норме није велики. С друге стране, бројност и разноврсност номинационих средстава за ознаку негативних телесних карактеристика одсликава јасну културну специфичност патријархалног друштва у коме је све оно што одступа од стереотипног обрасца лепоте квалификовано као непожељно и ружно

Литература

- Богдановић 1979:** Богдановић, Н. *Говори Бучума и Белог Потока*. Српски дијалектолошки зборник XXV (Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ).
- Богдановић 1991:** Богдановић, Н. Између слике и прилике (Анализа стилских поступака за исказивање телесне лепоте у народној песми). – *Градина 2* (Градина) 21–29.
- Влаховић 1970:** Влаховић, П. Идеал човекове физичке лепоте у народним песмама североисточне Србије. – *Развитак 4–5*: 62–67.
- Вујачић 2008:** Вујаџић, Л. Kultura tijela i moć fizičke ljepote u savremenom društvu – ogleđ iz antropologije tijela. – *Sociološka liča II / 1*: 108–118.
- Динић 2008:** Динић, Ј. *Тимочки дијалекатски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Драгићевић 2007:** Драгићевић, Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Драгићевић 2010:** Драгићевић, Р. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- Ивић 1995:** Ивић, М. О називима боја. – *О зеленом коњу, Нови лингвистички огледи*, 7–46. Београд: Словограф.
- Јовановић 2004:** Јовановић, В. *Речник села Каменице*. Српски дијалектолошки зборник LI (Београд: САНУ и Институт за српскохрватски језик САНУ): 313–688.
- Косовски 1974:** Косовский, Б. И. *Общее языкознание: учение о слове и словарном составе языка*. Минск: Вышэйшая школа, 1974.
- Милосављевић 2017:** Милосављевић, Т. *Лексика српског призренског говора*. Српски дијалектолошки зборник LXIV (Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик САНУ): 1–602.
- Петровић 2012:** Петровић, С. *Турцизми у српском призренском говору*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.

- Поповић 1991:** Поповић, Љ. О семантици назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору. – *Зборник Матице српске за славистику XVI* (Нови Сад: Матица српска), 149–154.
- Рајковић Кожељац 2014:** Рајковић Кожељац, Љ. *Речник тимочког говора*. Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика, 2014.
- Ристић 2004:** Ристић, С. *Експресивна лексика у српском језику: теоријске основе и нормативно-културолошки аспект*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2004.
- Ристић 2015:** Ристић, С. *Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- РСАНУ 1959–2010:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XVIII*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2010.
- Скок 1971–1974:** Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- СМР 1970:** Кулишић, Ш., П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит, 1970.
- Шкаљић 1989:** Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.
- Штасни 2013:** Штасни, Г. *Речи о човеку: (номинација човека у српском језику)*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2013.

Извори

- Савић-Грујић 2017:** Савић-Грујић, А. *Антропографска лексика у говорима сврљинског краја – лингвогеографски приступ*. Српски дијалектолошки зборник LXIV/2 Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ.

**Стереотипът в славянските езици,
литератури и култури**

*Сборник с доклади от
Четиринадесетите международни славистични четения
София, 26–28 април 2018 г.*

Том първи
Езикознание

Българска
Първо издание

Формат 70x100/16
Печатни коли 44,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.unipress.bg